



Klein Rudolf  
Kelet-Közép-  
Európa zsinagógái  
1782 – 1944

KÜLGAZDASÁGI ÉS  
KÜLÜGYMINISZTERIUM  
2014

---

A budapesti Páva utcai zsinagóga  
frigyszekrénye, 1924, Baumhorn Lipót,  
ma Magyar Holokauszt Központ



# Előszó

Tisztelt Látogató!

A zsinagóga nem csupán imahely, hanem a zsidó szellemi élet központja, esszenciája, a közösség összetartozásának, élni akarásának jelképe. A zsinagóga épületében értékek, identitás és álmok formálódnak meg fában, téglában és kőben. Kelet-Közép-Európában, különösen a 19. század közepétől a zsidóság erősödő asszimilációja és a társadalmi modernizációban való részvétele a zsinagógaépítészetben is nyomon követhető.

A kiállítás tér- és időutazás. Bemutatja, hogy ebben a soknemzetiségű régióban a zsidóság életmódja megváltozott, és a társadalmi, a gazdasági, a kulturális és a szellemi élet fejlődéséhez való hozzájárulása felgyorsult. Ezért érthetetlen, hogy ez a folyamat miként torkollhatott a holokauszt tragédiájába.

A Kelet-Közép-Európa zsinagógáit bemutató kiállítás tablói egymás mellett láthatók az egykor virágzó zsidó élet elpusztított, vagy romjaikban is lenyűgöző emlékei és a megújult, régi szépségükben megcsodálható, ma is működő templomok, emlékeztetve minket arra, hogy veszteségeink felmérhetetlenek. A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület és a társadalom egészének küldetése, hogy ezt az örökséget megőrizze és a közönség elé tárja. A kiállítással emlékeztetni kívánunk az újabb tragédiák elkerüléséért érzett közös felelősségünkre.

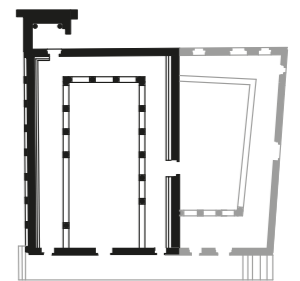
Kirschner Péter  
a Magyar Zsidó Kulturális  
Egyesület elnöke



## Bevezető

A kiállítás időutazásra hívja a látogatót. Épített öröksége útján mutatja be a zsidó emancipációt Kelet-Közép-Európában. A fennálló zsinagógákról készült felvételek végigkísérnek a zsidóság felszabadulásához vezető két évszázados úton. A 18. században a zsidók elhagyták addigi lakhelyüket, a „stetlek”-eket a mai Litvánia, Fehéroroszország, Lengyelország, Moldávia és Ukrajna, valamint a Habsburg Birodalom északi területein, és bevándoroltak Kelet-Közép-Európába. Lakóhelyül a mai Horvátország, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia és Ukrajna falvait és városait választották. A vándorlás kulturális átalakulást is hozott: a hagyományos zsidó életformát a modern élet mindennapjai váltották fel, és így a zsidók koruk társadalmának szerves részévé váltak.

Ez a kiállítás nemcsak a zsidó emancipáció lépcsőfokait szemlélteti, de azt az egymástól sokszor eltérő toleranciát is, ahogy Kelet-Közép-Európa népei a zsidókat fogadták, és befogadták, s ahogy a zsidóság is tiszteletben tartotta a befogadó nemzetek elvárásait és hagyományait. A négyezer éves zsidó kultúra segített hidat építeni a különböző korok között, és így az egyes periódusok epizódjai folyamatos filmmé álltak össze az időben. A zsinagógaépítészet ennek a filmnek a része. Rávilágít a zsidóságon belüli, illetve a zsidó közösségek és az őket körülvevő kultúrák közötti konfliktusokra. Abban az egységes igyekezetben, hogy – a zsidó hagyományos egyistenhit szellemében, de a felvilágosodás világi gondolkodásának jegyében is – zsidók és keresztények számára egyaránt jobb világot lehessen teremteni.



A capernaumi (Kfár Náhum) zsinagóga alaprajza

A capernaumi (Kfár Náhum) zsinagóga bejárata, Izrael, 4. század



1



2

1. A prágai Altneuschul (Régi-új zsinagóga) keleti homlokzata, 1270 körül

2. A prágai Altneuschul nyugati homlokzata

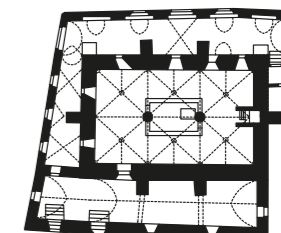
A kibontakozó nemzeti (magyar, cseh, lengyel, szlovák) kultúrába történő asszimiláció esélyt adott a zsidóságnak, hogy vándorlásával felhagyva, lehorgonyozzon egy olyan közösségben, ahol saját hagyományával részese lehet egy nagyobb, helyi kulturális sokszínűségnek. Ezt a horgonyt jelentették a zsinagógák szászai, képviselve az akkori zsidóságnak azt a vezérgondolatát, hogy immár egy adott helyhez tartoznak. Ezek az épületek, kupoláikkal és tornyaikkal Kelet-Közép-Európában – egészen a holokausztig – az adott város vagy falu kiemelt jegyeivé váltak, megerősítve a zsidó városi jelenlétet az építészet eszközeivel is. Sajátos, hogy ezen jelek sokasága fennmaradt, míg legtöbb esetben az eredeti gondolat hiábavalónak bizonyult, hiszen a zsinagógák sok esetben már nem szemléltetik a zsidó jelenlétet az adott városban.



3



4



5

3. A prágai Altneuschul belső tere

4. A prágai Altneuschul frigyszekrénye

5. A prágai Altneuschul földszinti alaprajza





1



2

1. A maribori (Szlovénia) zsinagóga belső tere, 14. század

2. A maribori zsinagóga dél-nyugatról nézve

3. A zsovkvai (Жовква, Ukrajna) zsinagóga belső képe, délnyugat felé nézve a bimával, 1686

A kiállítás rávilágít arra, hogy a kelet-közép-európai zsinagógák története nem száraz tudományos adatok egymásutánja, nem egy unalmas építészettörténeti fejezet, hanem a régióbeli kultúrák együttélésének érdekfeszítő krónikája zsidók és más etnikumok, valamint izraeliták és keresztények között. Építészeti értelemben a zsinagógák egyaránt szolgáltattak új építőanyagokat, szerkezeti megoldásokat és térstruktúrákat. A zsidók imahelyeként szolgáló épületek képesek voltak megjeleníteni egy fejlettebb, racionális és igaz világ reményét. A 19. század második felében emelt épületek bátor technikai megoldásai kiemelik a zsidóság küldetését és lelkesedését a modernitás, mint egyfajta „világi megváltás” iránt.

Ez a kiadvány végezetül bemutatja, hogyan maradt fenn a zsidó örökség a régióban a holokauszt után. A látogató szembesül pusztulásban levő vagy felújításra váró zsinagógával, de számos szakértelemmel felújított épülettel is, amelyet világi módon használnak, ma leginkább kulturális célra, tanújeleként egy tragikusan elpusztított kultúra egykori dicsőségének.





# A zsidó emancipáció Kelet-Közép-Európában



1

*„A világ egy részére sem volt olyan nagy hatással a zsidó szellem, mint Közép-Európára. A mindenütt idegen, de otthonosan mozgó zsidóság a nemzeti viszályok felett állva a 20. században e térség fő integratív, kozmopolita eleme volt. Ők adták Közép-Európa »intellektuális cementjét«, szellemének összesített változatát, spirituális egységének megteremtőit.”*

(Milan Kundera)

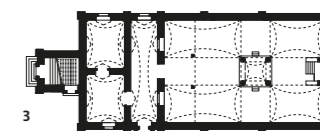
A zsidók az ókori Izrael rómaiak által való elfoglalásának idején (Kr. u. 70.), azaz mintegy kétezer éve érkeztek Európa, és ezen belül Kelet-Közép-Európa egyes területeire is. Az első üldöztetések a kereszties hadjáratok idején kezdődtek, amelyek végül oda vezettek, hogy a középkorban az askenázi zsidókat kiutasították a mai Németország területéről. Menedéket találtak Kelet-Európában, ahol megteremtették autonóm jiddis kultúrájukat, annak jellegzetes mentalitásával, nyelvben, irodalomban, zenében és az épített környezetben egyaránt. Ugyanakkor a felvilágosodás és a francia forradalom idején a zsidók fokozatosan polgári jogokhoz jutottak, maguk mögött és Kelet-Európában hagyva a jiddis kultúrát, integrálódtak a modern európai kultúrába. E folyamat azonban szakaszos volt és konfliktusokkal teli.

A 19. században, Európa politikai és kulturális liberalizálódását követően, a keresztény társadalom peremén való majdnem ezeréves létezés után a zsidók egyszerre kedvezőbb helyzetbe kerültek. Ebben az időben, amikor a nyugati kultúra elkezdett megnyílni a görög-római és keresztény paradigmán kívül eső civilizációk – az iszlám, a kínai, a japán kultúra felé is – megteremtette kultúrája sajátosan zsidó változatát is.

Az emancipáció során a zsidók meleg szívvel fogadták az említett változásokat, hiszen a francia forradalom óta reménykedtek a diszkrimináció megszűnésében. Úgy vélték, hogy részesei lehetnek annak a grandiózus átalakulásnak, amely akkoriban a civilizált világban végbement. Ennek megfelelően a zsidók számos területen előretörtek, mint például a hagyományosnak számító kereskedelemben, banki és pénzügyi világban, majd építettként és városfejlesztőkként is szerepet vállaltak a társadalomban. Néhány generáció alatt jelentős írók, újságírók, zenészek és színészek, politikusok is kikerültek közülük.



2



3

1. A bonyhádi zsinagóga dél-keleti nézete, 1795

2. A bonyhádi zsinagóga belső tere

3. A bonyhádi zsinagóga földszinti alaprajza



1

A keresztények reakciója azonban kétcú volt: a középosztály szemében a zsidók előrehaladása túl gyorsnak és fenyegetőnek tűnt. A zsidó emancipáció kétségkívül a fejlődő kapitalizmus s a megfordíthatatlan 19. századi történelmi változások részévé vált. Korábban ugyanis a feudális társadalmak alapja a földbirtoklás volt, ezért a kelet-közép-európai birtok nélküli zsidókra a környezetük gyanakodva nézett. Olyan idegenekként tekintettek rájuk, mint akiknek nem lehetett esélyük észrevehető szerepet vállalni a keresztény társadalmakban.

A szabad piac és az infrastruktúrába történő állami befektetések tőke iránti igényt teremtettek, ez pedig lehetőséget adott a jelentős forgótőkével rendelkező és magasan képzett zsidók gazdasági belépésére. A befolyásos zsidó családok rendelkezésre bocsátották ezt a tőkét, és cserébe jelentős társadalmi pozícióhoz jutottak. A kapitalizmus hozta változások társadalmi átalakuláshoz vezettek, a feudális viszonyokat a tőkés viszonyok váltották fel. Megjelent az általános választójog, meggyengült a vallási megkülönböztetés, ami a zsidók emancipációjához vezetett.

1. Az óbudai zsinagóga dél-nyugati nézete, 1820, Landherr András



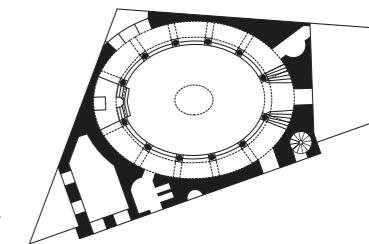
2

Ám zsidó oldalról is voltak fenntartások. A hitű zsidók sokkal szkeptikusabban mérlegelték a fejlődés hosszú távú hatásait, mint az optimista reformpártiak, akik a változásokat és azok pozitív hozadékait végérvényesnek vélték. A leginkább asszimilálódott, szekuláris zsidókat magával ragadta a fejlődés, a felemelkedés szele, a nyüzsgés, a „gründolás” korának lendülete. Mindezt messianisztikusan fogadták, ezért grandiózus templomokat emeltek Párizsban, Bécsben, Budán, Pesten és Berlinben, valamint más divatosnak ígérkező városokban. Ezek a templomok jelentősen eltértek a zsidó tradíciótól. A gyülekezetek, amelyeknek helyet adtak, felhagytak a valláson alapuló, hagyományos zsidó élettel, hogy hűségüket, jó szándékukat, beilleszkedési vágyukat bizonyítsák, és ezzel elérjék a kultúrnemzetbe való befogadásukat. Véleményük szerint a vallási szertartások még radikális reformokra szorultak, mivel azok eredeti állapotukban befogadhatatlannak és gyanúsak tűnhetnek a keresztények szemében.

Idővel bebizonyosodott, hogy a 19. században, a századfordulón, majd a korai 20. században megélt zsidó lelkesedés túl optimista volt. A közel százéves európai modernitás nem a kezdete, hanem a vége volt egy korszaknak. A fausti kultúra lehanyaglott, fölénye szertefoszlott, a globalizációval megkezdődött átalakulása. Más szóval az emancipált zsidók nem egy felívelő, hanem egy hanyatló kultúrához csatlakoztak. A holokauszt tragikus véget vetett az integrációnak, tulajdonképpen megszüntette az európai zsidóságot. Ma a zsidók túlnyomó többsége Izraelben és Amerikában él.



3



4

2. A bécsi, Seitenstettengasse-i zsinagóga, belső tere, 1824, Joseph Kornhäusel

3. A bécsi, Seitenstettengasse-i zsinagóga utcai nézete

4. A bécsi, Seitenstettengasse-i zsinagóga földszinti alaprajza



# A zsinagógaépítészet, mint műfaj



1

„Minden műalkotás egy el nem követett bűn.”  
(Theodor Adorno)

A zsinagógaépítészet alapvetően tér el – különösen a diaszpórában – az építészettörténet minden más műfajától. Az okok a judaizmus belső és külső sajátosságaiban keresendők. Mindenekelőtt az Ótestamentum képi ábrázolást tiltó szerepe fontos, továbbá a zsinagóga pótlékjellege, vagyis az, hogy ezen épületek Salamon templomának pótlékai csupán, maguk nem szent helyek. Funkcióját tekintve a zsinagóga nem Isten lakóhelye, hanem „bét haknesset”, azaz emberek gyülekezőhelye, „bét tfila”, vagyis az imádkozás helye és „schul”, tehát a tanulás helyszíne. Ezek egyike sem igényel sajátos fizikai megjelenési formát. Külső megjelenésében a zsinagóga kifejezte a diaszpórában élő zsidóság alárendelt szerepét a befogadó többségi társadalomban. Ez az állapot egyeztetésre, dialógusra készítette a zsidókat a külvilággal. Utóbb, a 19. században Kelet-Közép-Európában a zsidó emancipáció során a zsinagóga központi gondolatává a párbeszéd vált.

A zsidó hagyományok szerint a művészet nem jeleníthette meg Istent, ami számos más kultúránál – az európaiban például az ókori görögöktől kezdődően egészen a német idealizmusig – a művészet egyik létjogosultsága volt. A művészet nem volt tiltott a zsinagógában, sem a hivatalos judaizmusban, sem pedig a zsidó misztika kultúrájában. Amennyiben az képes volt elkerülni a bálványimádás buktatóit és elősegítette az istentisztelet céljait, akkor elfogadhatónak, sőt egyes esetekben kívánatosnak tekintették. A zsidó hagyomány erre számos technikát fejlesztett ki, többek között a groteszk vagy szürreális megjelenítést (például madarak emberi szemekkel). Már az emancipáció előtti zsinagógák belső terében is találkozni feliratokkal ellátott gazdag falfestésekkel.



2

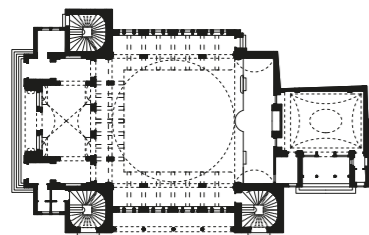
1. A budapesti, Kazinczy utcai zsinagóga belső tere, Löffler Sándor és Béla, 1911-13

2. A budapesti, Kazinczy utcai zsinagóga délről, az utca elejéről nézve





1



2



3

1. A trencsényi (Trenčín, Szlovákia) zsinagóga déli homlokzata, 1921, Richard Scheibner és Hugó Pál

2. A trencsényi (Trenčín, Szlovákia) zsinagóga földszinti alaprajza

3. A trencsényi (Trenčín, Szlovákia) zsinagóga belső tere, a frigyszekrény maradványa

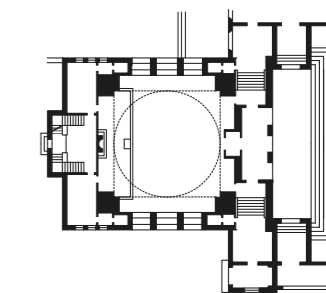
Ebben az összefüggésben az építészet helyzete különleges. Lehet úgy érvelni, hogy a képi megjelenítés tilalmának hatása az építészetre jelentéktelen, hiszen az épület nem egy meghatározott tartalmat ábrázol, mint például Isten gondolatát anyagban, illetve fizikai formában, ahogyan azt a Sixtus kápolna freskói is mutatják. Az építészet látszólag elkerüli a bálványimádást. Természetesen ez az álláspont is megkérdőjelezhető. Az épület kisebb léptékben ugyan, de megismétli a Teremtést, hiszen konkrét helyet jelöl ki és megtöri a tér folyamatosságát, helyet hozva létre. Ezzel megkérdőjelezi az egyetemes tér létét, Isten korlátlan, mindenütt való jelenvalóságát. Továbbá az épület nem teljesen mentes az ábrázolástól, hiszen megformálja legalább saját tektonikájának. Háromdimenziós valóságában önt anyagi formába egy ideát, amelyet tartalommal ruház fel, miáltal a gondolatok láthatóvá válnak. Történelmileg az építészet nehezen tekinthető zsidó művészeti műfajnak, mert akaratlanul megjeleníti a szakrálist, a heideggeri általános, meghatározatlan szentség fogalma szerint, amely megelőzi a poli- és monoteizmust.



4



5



6

Az Adorno-idézet szellemében, a zsidók az ábrázolás bűnét elkerülendő a zsinagógaépítészetben a más kultúrákból átemelt építészeti elemek hatását átalakították, hogy azok a judaizmus számára elfogadhatóvá váljanak. A 19. században a zsidóság az építészettel is meg kívánta mutatni magát a keresztény világnak, mintegy egyértelmű nyilatkozatot téve emancipációjáról, amelyet érzékeltetni kívánt a város szövetében is. Mindez – a keresztény kultúrkör szakrális épületeihez hasonlóan – nagyszabású zsidó ikonográfiai eszköztárat igényelt. A zsidóság feltételezett keleti identitásának megjelenítése elsősorban a keleti stílusjegyek alkalmazásával valósult meg, majd a 19. század végén a zsinagógaépületek belső és külső megjelenítésében a nemzeti stílusirányzatok elemeit is felhasználták.

Egységes zsinagóga stílus – bár a 19. században erről sok szó esett – valójában sosem jött létre. A zsidóknak csak a judaizmus megtagadásának árán sikerülhetett volna valódi stílust teremteni, hiszen az kapcsolatot feltételez idea és forma, identitás és építészeti megjelenítés között. Ehelyett egy nyíltvégű tervezési módszert hoztak létre.

4. A budapesti Hősök Templomának belső tere, 1931, Vágó László és Faragó Ferenc

5. A budapesti Hősök Templomának keleti homlokzata

6. A budapesti Hősök Templomának alaprajza



# A tizenkilencedik század kelet-közép-európai zsinagógáinak származástana és tipológiája

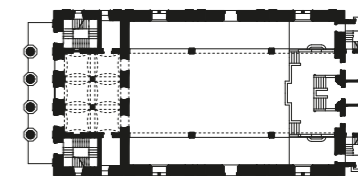


1

Bár a tipológia látszólag csupán építészeti kérdés, mégis meghaladja az építészet és a művészet témakörét: a zsinagógák a zsidó közösségek külvilág előtti megnyílásával a 19. században megmutatták, mintegy tükrözték a zsidóság keresztények felé közvetített önképét. Sőt, a képidőgen zsidó vallás nem kodifikálta a zsinagógaépületeket, amelyek így nyitottak maradhattak a környező kultúrákra. Ennek eredményeképpen a zsinagóga mindig tükrözte a keresztény épülettípusokat, mint például a parasz- és polgárházakat, palotákat, ipari épületeket vagy a protestáns templomokat, beleértve akár a hatalmas katolikus vagy bizánci székesegyházakat is.

A 19. századi keresztény társadalmakban a politikai pluralizmus megerősödésével az építészet is sokszínűbbé vált. Elősegítette, hogy a zsinagógaépületek mind stilisztikai, mind építészeti alkotóelemek tekintetében, mind szerkezetük, méretük, keresztény környezetükhöz, vagy a zsidó közösség épületeihez való alkalmazkodásuk vonatkozásában, a kor leggazdagabbjává váljanak. Minden egyes, ebben a korban született zsinagóga a fenti elemek szabad kombinációja. Releváns tipológia csak ezen a felismerésen alapulhat, számba véve a következő elemeket: alaprajzi elrendezés, méret, tömegkompozíció, tartószerkezet és a környezethez való viszony.

Ebben a kiállításban a hagyományos „zsinagóga stílus” gondolatát felváltja egy mátrixalapú gondolkodás, amely ennek az épülettípusnak a formai és funkcionális elemeire épül. Az átfogó tipológia eddigi fő akadálya a zsinagógák feltételezett stílustalansága volt. Amennyiben ezt az eddig uralkodó feltételt sikerül félretenni, új rendszerezési módszer jöhet létre. Ezt a nyolc kritériummal működő rendszert mátrix módszernek nevezzük.



2



3



4

1. A nagykanizsai zsinagóga belső tere, rálátás a bimára és a frigszekrényre, Voyta Ferenc, 1810-21

2. A liptószentmiklósi zsinagóga (Liptovský Mikuláš, Szlovákia) földszinti alaprajza, 1846, Baumhorn Lipót

3. A liptószentmiklósi zsinagóga dél-nyugatról nézve

4. A liptószentmiklósi zsinagóga belső tere a bimáról nézve



A mátrix módszer figyelembe veszi az emancipáció utáni zsinagógák „svédasztal jellegét”, amely az építészeti elemek tárházából szabadon választott kombinációkon alapszik, ellentétben a hagyományos éttermi menühöz hasonlítható, jobban kodifikált korabeli keresztény kultúra szakrális és világi építészetével. A zsidó közösségek – a keresztény társadalmon és kultúrkörön belül – szabadon válogathattak erről a svédasztalról egy olyan elegyet hozva létre, ami megfelelt a saját szempontrendszerüknek, igényeiknek, gazdasági erejüknek és környezetük elfogadó képességének, vagy erre való képtelenségének. Az épülettípológiához hasonlóan alapos kutatás tárgyát képezi a zsinagóga elhelyezkedése, akár közvetlen környezetében, beleértve a zsinagóga városképbeli „jel” szerepét is.

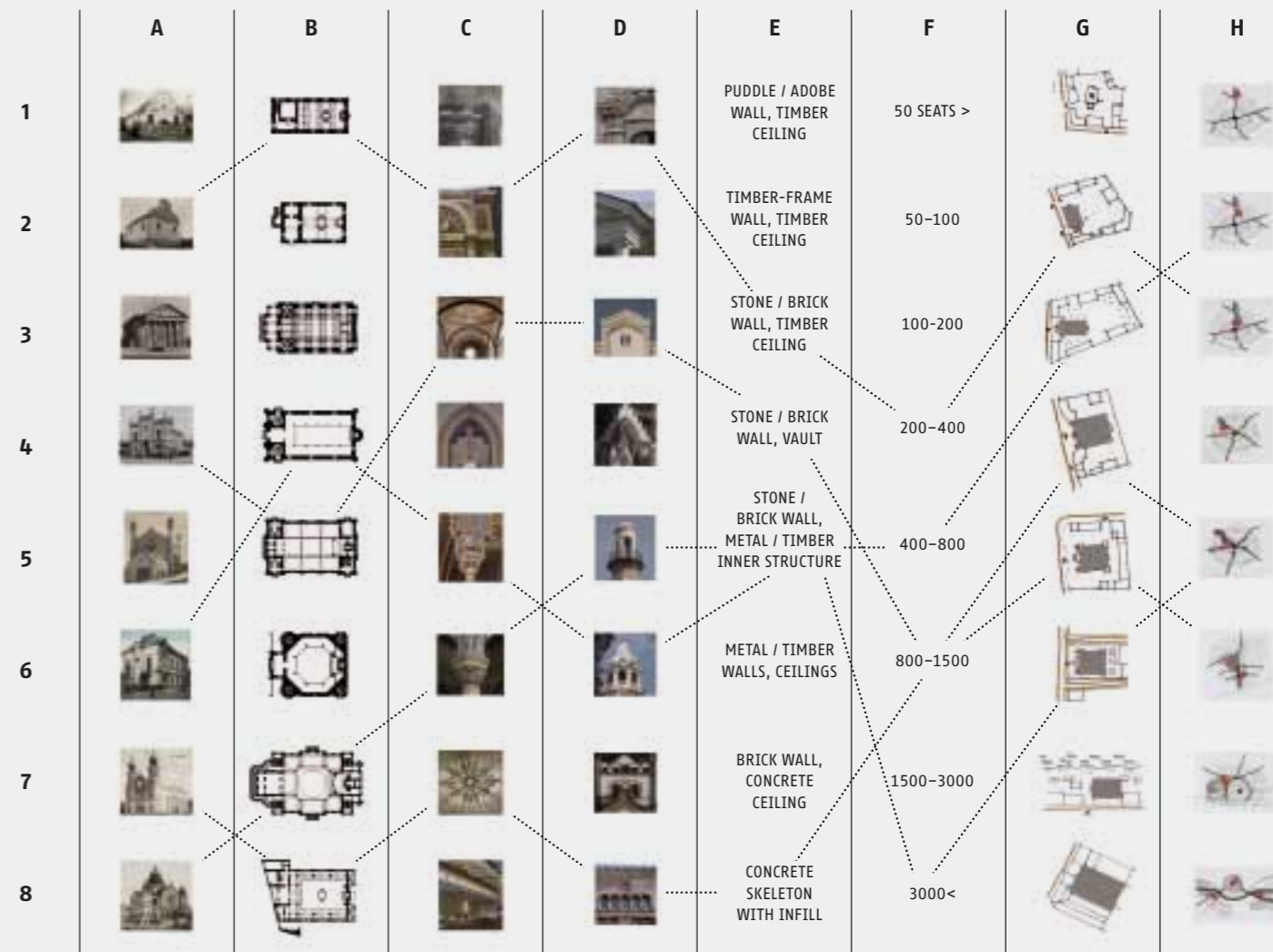
#### A MÁTRIX MÓDSZERŰ TIPOLÓGIA KRITÉRIUMAI ÉS KATEGÓRIÁI

A 19. századi zsinagógák besorolása a mátrix módszer nyolc kritériumának figyelembevételével történik, amely alapján a zsinagógák több mint 90 százaléka besorolható valamelyik típusba. A fő kritériumok a következők:

(A) külsőtömeg-kompozíció; (B) enteriőr, belső tér – arányok, tagolás, térfókuszok száma és elhelyezése, lépték; (C) a belső építészeti nyelve (díszítése); (D) a külső építészeti nyelve (díszítése); (E) tartószerkezet és az épület szerkezeti anyagai általánosságban; (F) méret (férőhelyek száma); (G) a zsinagóga elhelyezkedése a közvetlen környezetében; (H) a zsinagóga elhelyezkedése tágabb környezetében, a település egészében.

Minden egyes zsinagóga sajátosan egyedi és szabad variációja a típusán belüli jellemzőknek. Példaként nézzük a polgárház típusú zsinagógát, amelynek (A2) lehet osztatlan, hosszított négyszög alaprajza (B1) vagy kilenc-boltmezős elrendezése (B2); továbbá lehet a külsejének barokk (C1), klasszicista (C2), félköríves romantikus (C3) vagy akár neogótikus díszítése, míg belseje használhat barokk (D1), klasszicista (D2), félköríves romantikus (D3) vagy keleties (D5) díszítőelemeket. Hasonlóan épülhet tégl-/kőfalakkal, fafödémekkel (E3), (E2), vagy tégl-/kőfalakkal és boltozattal. Befogadóképessége lehet 50-100 férőhely (F2), 100-200 ülés (F3) vagy akár 200-400 fő (F3) is. Állhat zsidó udvar közepén (G1) vagy szélén, oldalával (G2) vagy homlokzatával az utcavonalon (G3), lehet továbbá a város peremén (H1) vagy egy kisebb település központjában (H3).

A fenti módszer által meghatározott kategóriákba a zsinagógák nagyjából 5-10 százaléka nem sorolható be, elméletileg viszont tetszés szerint bővíthetjük a rendszert újabb kategóriákkal és alkategóriákkal – ám a zsinagógák bizonyos százaléka így is a rendszeren kívül fog maradni. Ha pedig túl sok új kategóriát vezetünk be, könnyen elveszhetünk az egyre több jellemző között. Ezért esett a választás a nyolc kritériumot és kategóriát felölelő rendszerre.



A kelet-közép európai zsinagógák tipológiai mátrixa





1



2



3

#### (A) KÜLSŐTÖMEG-KOMPOZÍCIÓ

Városépítészetileg a 19. és a korai 20. századi zsinagógák felosztására a külsőtömeg-kompozíció a legalkalmasabb elem, ez alapján a zsinagógák nyolc alaptípusba sorolhatók: (A1) parasztház, (A2) polgárház, (A3) protestáns templom, (A4) Salamon temploma, (A5) gyárépület minarettel, (A6) palota, (A7) katolikus templom és (A8) bizánci templom típus.

A zsinagógák tömegképzése az 1848-as forradalmakig kevés változáson ment keresztül. Zártak maradtak, és csupán a díszítésük változott a barokktól a klasszicizmus, esetleg a romantika irányába. A zsinagógák tömör jellege tükrözte a zsidó közösségek zártságát és csak kevés zsinagóga tért el az íratlan szabályoktól, amelyet az A1-A2-A3 kódok jelölnek. A típus kiválasztása az épület méretén és a közösség anyagi helyzetén múlt. Ám az 1848-as forradalmak után a felgyorsult zsidó emancipáció kapcsán mindkettőben gyors átalakulás ment végbe.

A forradalom után az A4-A5-A6-A7-A8 típusok is megjelentek választási lehetőségként a közösségek és azok vezetői előtt, a környezet elvárásaitól, toleranciájától függően. Ezzel az addig jobbára egyutas fejlődés plurálissá vált. A választási lehetőségeket ekkor már újabb tényezők is befolyásolták: a rendelkezésre álló telek adottságai, a zsinagóga mikro- és makro-kapcsolatai, elhelyezése a városszövetben, kijelölő funkciója és természetesen a költségek.

A 19. századi kelet-közép európai zsinagógák nyolc alaptípusa

1. A parasztház típusú zsinagóga, a jászberényi régi zsinagóga

2. A polgárház típusú zsinagóga, Mád, 1795

3. A protestáns templom típusú zsinagóga, Abony, 1825, Landherr András



4



5



6



7



8

4. A Salamon Temploma típusú zsinagóga, Vác, 1864, Alois Cacciari

5. Az iparcsarnok típusú zsinagóga, a nagyszombati (Tínava, Szlovákia) ortodox zsinagóga, 1892

6. A palota típusú zsinagóga, az eperjesi (Prešov, Szlovákia) ortodox zsinagóga, 1897, Kollacsek és Wirth

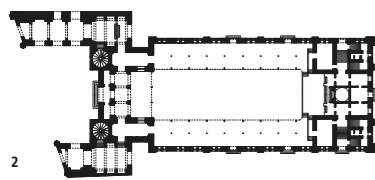
7. A katolikus templom típusú zsinagóga, Szombathely, 1880, Ludwig Schöne

8. A bizánci templom típusú zsinagóga, Szabadka (Суботица, Szerbia), Jakab és Komor





1



2

**(B) BELSŐ TÉR –  
ARÁNYOK, TAGOLÁS, LEHATÁROLÁS ÉS FÓKUSZPONTOK  
(SZÁMUK ÉS ELHELYEZKEDÉSÜK)**

A késő 18. századtól a korai 20. századig épült zsinagógákat enteriőrjüket tekintve a következő típusokba sorolhatjuk: (B1) osztatlan belsejű, ráccsal jelölt bima és nyugati női karzat; (B2) kilenc-boltmezős belső, tartószerkezet által közrefogott bimával; (B3) háromhajós belső – szabadon álló bimával, boltozattal, a mellék- és főhajó egymáshoz kötött, megszakított U-alaprajzú karzattal; (B4) háromhajós szabadon álló bimával, a fő- és mellékhajó földeme egymástól független, folyamatos U-alaprajzú karzat, két nyugati oldalon lévő lépcsőházzal; (B5) háromhajós, szabadon álló bimával, a fő- és mellékhajó földeme egymástól független, megszakított U-alaprajzú karzat, négy saroklépcsőházzal; (B6) centrális, nyolcszögletű alaprajzzal, szabad bimával, folyamatos, gyűrűszerű karzattal és hangsúlyos központi kupolával; (B7) centrális, (közel) négyzetes alaprajz, hangsúlyos központi kupolával, négy tornyocskában elhelyezett lépcsőházzal; (B8) proto-modern – kifejezetten vasbeton tartószerkezettel, (majdnem) négyzetalaprajzzal, szabadon álló bimával, szabadon áramló, egységes belső térrel. A leggyakoribb alaprajztípusok a 19. század elején a korábbi időszak örökségét mutatják: osztatlan, enyhén hosszúkás tér (B1) vagy hasonlóan enyhén hosszított kilenc boltmezős elrendezés (B2). Az utóbbi a nagyobb és prominensebb zsinagógákra jellemző, ahol nagyobb zsidó közösségek éltek. A kilenc boltmezős elrendezés három évszázadon át maradt fenn.

1. A budapesti Dohány utcai zsinagóga főhajója a frigyszekrényrel, 1854-59, Ludwig Förster

2. A budapesti Dohány utcai zsinagóga földszinti alaprajza

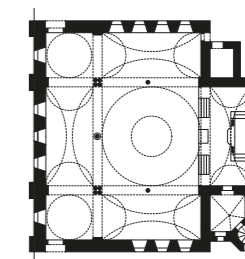


3



4

A zsinagógák alaprajzában, illetve a belső elrendezésében a 19. század hozta a legrámaiabb változást. Véget vetett a bima és frigyszekrény alkotta térmetafizikai kettősségnek, azaz a fizikai kétközpontúságnak, amelyben három szakasz különböztethető meg. (1) Nagyjából az 1820-as évekig a hagyományos kilenc boltmezős elrendezés volt a jellemző (B2), ahol mind a térkompozíció, mind a tartószerkezetek a bimát hangsúlyozták, és az alaprajzi oldalarány 1:1-1:1,7 között változott. (2) Az 1820-as évektől kezdődően a 19. század közepéig a zsinagógák enteriőrjének átmeneti formája vált jellemzővé. A centrális elrendezés megnyúlik, a bimát körülölelő szerkezet eltűnik, de a bima maga még mindig központi elem marad. Ám az 1840-es évekkel kezdődően az építészeti kötöttségből kiszabadult bima a főhajó keleti végére került, a frigyszekrény elé. Ezzel nagyszabású oltárkompozíció képződött, amit mizrah-nak (keletnek) nevezünk (B3). Az elnyújtott enteriőr központja keletre helyeződött át. Kialakult az U-alaprajzú női karzat, és a belső fokozatosan bazilikálissá vált. Néhány esetben ezeknél a 19. század második felében épült, a hosszított, bazilikális elrendezésű zsinagógáknál a bima azonban még középen maradt, a tér mégis hangsúlyosan hosszanti lett (B4-B5). (3) Az 1880-as évektől nagyjából 1914-ig a bima a neológ zsinagógák zöménél végleg a zsinagóga keleti részére került, és a középen létrejövő nagy üres tér fölé főként városképi megfontolások miatt gyakran látványos kupola került. Az ortodoxok megmaradtak a központi bimánál és kerülték a kupolát. A proto-modern és néhány modern zsinagóga esetében a centralitás megismétlődik (B8). A 19. század során és a 20. század elején a kisebb zsinagógák esetében az osztatlan enteriőr maradt a meghatározó, függetlenül attól, hogy a bima középre vagy a keleti részre került-e (B1).



5

3. A prágai Spanyol Zsinagóga nyugati homlokzata, 1868, Vojtech Ignátz Ullmann

4. A prágai Spanyol Zsinagóga belső tere a frigyszekrényrel és bimával

5. A prágai Spanyol Zsinagóga földszinti alaprajza





### C) AZ ENTERIŐR ÉPÍTÉSZETI NYELVE (DÍSZÍTÉS)

Bár a zsinagógák stílusa ritkán tiszta, a következő kategóriák különíthetők el: (1) késő barokk, más néven copf (C1); (2) klasszicista (C2); (3) romantikus – félköríves romantika (C3); (4) romantikus – neogótikus, ami ritkán mutatkozik meg tisztán, gyakrabban keveredik más stílusvariánsokkal (C4); (5) romantikus – főképp keleties (C5); (6) eklektikus (C6); (7) szecesszió, amely legtöbbször visszafogott (C7); (8) a proto-modern, a késő szecessziós Wiener Werkstätte, esetleg art deco elemekkel (C8).

### (D) KÜLSŐ ÉPÍTÉSZETI NYELVE (DÍSZÍTÉS)

Külső építészeti nyelve hasonlóságot mutat a belsővel: (1) késő barokk (D1); (2) klasszicista (D2); (3) romantikus – félköríves romantika (D3); (4) romantikus – neogótika (D4); (5) romantikus – keleties (D5); (6) eklektikus (D6); (7) szecessziós (D7); (8) proto-modern (D8). A külső és a belső építészeti nyelve nem mindig azonos. Számos esetben a belső inkább a zsidó közösség magánügye volt, míg a külsőnek meg kellett felelnie a szélesebb közösség elvárásainak. A 19. század elején és derekán épülő zsinagógák enteriőre jellemzően díszesebb, mint a külső és több keleti motívumot találni bent, mint kint, ami megfelelt a zsidók feltételezett keleti származásának. Az 1860-as évektől pedig a külső homlokzatok is egyre kidolgozottabbá váltak, a század végére a stílári különbség a belső tér és a külső megjelenés között lecsökkent, és a késő historizmus illetve a szecesszió korában el is tűnt.

### (E) TARTÓSZERKEZETEK ÉS ÉPÍTŐANYAGOK

A 19. századi zsinagógák tartószerkezeti megoldása széles határok között mozgott. A következő jellemző eseteket lehet megkülönböztetni: (1) vert fal és fafödém (E1); (2) favázas falak és fafödém (E2); (3) téglá-/kőfalak és fafödém (E3); (4) téglá-/kőfalak és boltozat, osztatlan belsővel, kilenc boltmezős elrendezéssel és háromhajós kivitelben (E4); (5) téglá-/kőfalak, öntöttvas/acél oszlopok és fafödém (E5); (6) csak fém-/faszerkezet (E6); (7) téglafalak és vasbeton födémek (E7); (8) (látható) vasbeton váz (könnyű) kitöltő elemekkel, illetve más modern szerkezetek (E8). 1848-ig gyakorlatilag az egyetlen lehetőség a parasztház típus kivételével a téglá és/vagy kőzsinagógák építése volt, függetlenül azok méretétől (A1). A túlnyomórészt masszív zsinagógák is tartalmaztak fafödémeket, de ez nem változtatott megjelenésükön, és nem lehet őket hibridnek nevezni.

1900 körül jelentkezett az önhordó héjszerkezet is, néhol leváltva a tetőszerkezetre függesztett Rabitz-konstrukciót. Ahogyan a szerkezet hatott az enteriőr léptékére és tagolására, úgy volt hatással az épület külsejére is. A 19. században meghonosodott típusoknak a modern szerkezeti megoldások vetettek véget az 1910-es évek során. Ám a zsidó építészek és a hitközségi vezetők hagyományhűsége az I. világháború utáni Közép-Kelet-Európában nem hozott olyan mértékű változást a zsinagógák építészetében, mint Németország ekkoriban épült zsinagógáinál egészen 1933-ig, a nemzeti szocialista uralomig.



2

3

1. A pilzeni (Plzeň, Cseh Köztársaság) zsinagóga keleti homlokzata, 1888, Max Fleischer

2. A pilzeni zsinagóga udvari, dél-keleti nézete

3. A pilzeni zsinagóga belső tere a frígszekerénnyel





1

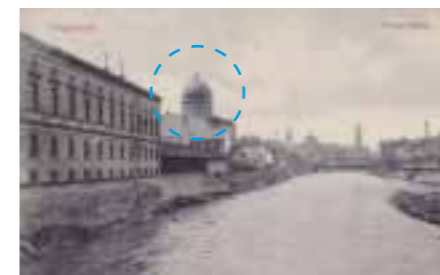
#### (F) MÉRET – A FÉRŐHELYEK SZÁMA

Annak ellenére, hogy a férőhelyek száma nem feltétlenül tükrözi egy zsinagóga méretét, mégis ezt a mércét érdemes használni egy zsinagóga nagyságának bemutatására. A típusok meghatározására számos mód van, ebben az esetben a következő kategóriák használatosak: (1) 50 > (F1); (2) 50–100 (F2); (3) 100–200 (F3); (4) 200–400 (F4); (5) 400–800 (F5); (6) 800–1500 (F6); (7) 1500–3000 (F7); (8) 3000 < (F8). Érdemes megjegyezni, hogy a férőhelyek száma nincs minden esetben összhangban az épület külső megjelenésével. Egyes típusokban – mint például a Salamon temploma (A4) típus – lehet csak 200 férőhely (kis zsinagóga), de akár 1000 is (nagy zsinagóga). Más típusoknál erősebb a kapcsolat a méret és az épület külső megjelenése között: a bizánci templom típusoknál (A8) csak ritkán láthatunk 800 férőhelynél kisebb zsinagógát.

#### (G) A ZSINAGÓGA VISZONYA KÖZVETLEN KÖRNYEZETÉVEL – VÁROSI MIKRO-KONTEXTUS

Ezzel a kérdéssel a nemzetközi szakirodalom keveset foglalkozik, hiszen a zsinagógák kutatói főként a művészet-, illetve építészettörténészek sorából, és nem a városmorfológiát és annak társadalmi vonatkozásait tanulmányozók közül kerültek ki. Az épületek elhelyezkedését alapvetően két szempontból vizsgálhatjuk: (1) a zsinagóga mikro-kapcsolata, vagyis a közvetlen környezetével való viszonya; (2) az épület és annak makro-kapcsolata, vagyis a város egészében elfoglalt helye. A domborzatnak köszönhetően a zsinagógák esetenként a városkép meghatározójává is válhatnak.

1. A pozsonyi középkori közösségi zsinagóga épületegyüttese – a zsinagóga a kapu mögött az udvarban, 14. század



2



3



4



5

A zsinagóga közvetlen környezetével való kapcsolatában – beleértve a zsidó közösség további épületeit – a következő eseteket figyelhetjük meg: (1) A falusi vagy kisvárosi zsinagóga a telek közepén található az utcai járókelő szeme előtt elrejtve. Leggyakrabban szabadon áll, de esetenként egy épületegyüttes része is lehet. A kisebb zsinagógákat az emancipáció előtt néha egybeépítették más hitközségi terekkel (G1); (2) A vidéki vagy városi zsinagóga hosszanti oldala párhuzamos az utcával, a telekhatáron belül vagy az utcavonalhoz lazán illeszkedve épül be a városszövetbe (G2); (3) A vidéki, városi vagy külvárosi zsinagóga az udvarban van, de látható az utcáról, vagy ahhoz közel épül, de nem csatlakozik a környező épületekhez, a zsinagóga az utcavonalra került és közösségi épületek mellett/ között áll (G3); (4) A városi vagy nagyvárosi zsinagóga a hitközség épületeivel alkot az utcaképet meghatározó hangsúlyos együttest, ahol állhat magában vagy részlegesen egybeépítve a közösségi épületekkel (G4); (5) A zsinagóga saroktelken épül – annak tengelyében vagy kívül és tisztán látható az utcáról; magában áll és többnyire növényzet veszi körül (G5); (6) A nagyobb városi vagy nagyvárosi zsinagóga egész házblokkot kitevő saját telkén áll, amit utcák vagy más esetekben egy nagyobb köztér épületeinek homlokzatai kereteznek (G6); (7) A városi vagy nagyvárosi zsinagóga folyóparton áll, általában az épület egyik hosszabbik oldala a folyó felé, a másik egy utca felé esik, a bejárat pedig udvari (G7); (8) A nagyvárosi zsinagóga egy lakótömb udvarán áll, így elfoglalva a teljes földszintet és félemeletet. Összeépülhet a lakóépülettel, de állhat külön is (G8).

#### (H) A ZSINAGÓGA VISZONYA A FALU/VÁROS EGÉSZÉVEL – VÁROSI MAKRO-KONTEXTUS

A zsinagóga elhelyezkedését elsősorban a zsidó negyed pozíciója határozza meg, illetve a zsidók által lakott utcák, amelyekben szétszóródva él a zsidóság a keresztény közösségen belül. Ez az osztályozási rendszer a stettektől a fővárosokig érvényes, és a városszövetben különböző elhelyezkedési típusokat ölel fel, kezdve a városfalak nélküli mezővárosoktól (Lengyelország, Horvátország és Dél-Magyarország területein, valamint a szerbiai Vajdaságban) a városfallal rendelkező történelmi városokig (Csehországban, Szlovákiában, Erdélyben és Magyarország nyugati területein).

2. A nagyváradi (Oradea, Románia) Zión Templom a hídról nézve, 1877, Busch Dávid, levelezőlap, kb. 1900

3. A nagyváradi Zión Templom a városháza tornyából, levelezőlap, kb. 1900

4. Nagyvárad térképe (1900) a zsidó tulajdonú telkekkel (kutatás: Frédric Bedoiz), közepén a Ción Templom

5. A nagyváradi Ción Templom ma





1



2



3



4

1. A kecskeméti zsinagóga nyugati homlokzata, 1864, Zitterbach János

2. A kecskeméti zsinagóga és az előtte levő főtér

3. A régi kecskeméti zsinagóga a telkek közepén

4. Az új kecskeméti zsinagóga a főtér utcavonalában

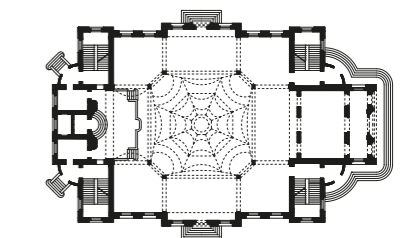
Egy zsinagóga makro-kontextusa, elhelyezkedése a településben a következő típusú esetekre bontható: (1) A zsinagóga kívül esik az összefüggő városszöveten – a 19. században vagy nem tudtak belső telket megvásárolni az építők, vagy néha arra számítottak, hogy a városok majd terjeszkednek, így nem ritkán a központtól távolabb eső, olcsóbb telkeket vették meg (H1). Amennyiben számításaik nem realizálódtak, úgy zsinagógájuk sosem vált a városszövet részévé. (2) A zsinagóga közelebb helyezkedik el a település pereméhez, mint központjához, de az összefüggő városszövetben található (H2). (3) A zsinagóga a periféria és a főtér között nagyjából félúton áll (H3). (4) A zsinagóga



5



6



7

közelebb épült a főtérhez, mint a perifériához, a sűrű központi beépítés peremén helyezkedik el (H4). (5) A zsinagóga a város szigorúan vett központjában, kiemelt helyen, a sűrűn lakott városrészben, néha a főtéren vagy onnan látható helyen található (H5). (6) Több zsinagógás településnél a kisebbek a város külsőbb részein, rosszabb telkeken, a nagyobbak a főtér felé vezető utcán találhatóak (H6). (7) Többmagú városoknál zsinagóga vagy zsinagógák az egyes magok körüli határvonalon találhatóak (H7); (8) Többmagú városoknál zsinagóga vagy zsinagógák az egyes magok központja táján, például a különálló új negyedekben és az óvárosban vannak (H8).

5. A szabadkai (Суботица, Szerbia) zsinagóga észak-kelet felől nézve, 1901, Jakab és Komor

6. A zsidó tulajdonú telkek térképe a város központjában: zsidó (sárga), katolikus (piros), görögkeleti (kék)

7. A szabadkai zsinagóga földszinti alaprajza



# Kelet-Közép-Európa zsinagógái ma

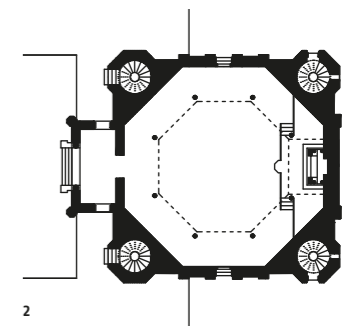


1

A holokauszt megtizedelte, míg az ezt követő kivándorlás radikálisan tovább csökkentette a Kelet-Közép-Európában élő zsidóság létszámát. A hazájukban maradtak többsége a nagyvárosokba költözött, így a kisvárosi és falusi zsinagógák százai maradtak gazdátlanul, és elindult hanyatlásuk, pusztulásuk.

Míg Németországban és Ausztriában a nemzeti szocialisták a zsinagógák többségét felgyújtották vagy lerombolták, Kelet-Közép-Európában sok ilyen épület élte túl a holokausztot. Rozzant állapotban várták megújulásukat, mementóként állva a szocialista éra idején és sokáig még a rendszerváltás után is. Némelyek áldozatául estek a 60-as 70-es évek városfejlesztéseinek, mások – köszönhetően a kommunista pártvezetés hanyagságának – omladozni kezdtek, mint például a debreceni nagyzsinagóga vagy a szécsényi. Néhányat a felismerhetetlenségig átalakítottak, mint például a ritkaságszámba menő szecessziós stílusban épült nagyszöllősi (Ukrajna) zsinagógát.

A 1970-es években a városi szervezetek felújítottak néhány elhagyott zsinagógát, majd az ezt követő három évtizedben világi használatra átalakítva sokat megmentettek a pusztulástól. Európában Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia járt az élen a zsinagógák felújításában, emlékhelyé változtatásában. Ezek a folyamatok a berlini fal leomlása után érték el tetőpontjukat, amikor a helyi kezdeményezésekhez komoly támogatások társultak magánalapítványoktól, az Amerikai Egyesült Államoktól, majd később az Európai Uniótól. Az új demokráciák születésével a változás nem csupán mennyiségi, de minőségi értelemben is végbement, a felújítás szakszerűbbé vált, az eredeti térkonceptiót és szerkezeti részleteket jobban megőrizték. Az egykor zsinagógaként funkcionáló épületeket múzeumokká, holokauszt emlékhelyekké, koncerttermekké alakították át, némelyek idővel városi közigazgatási központokká, galériákká, művészeti centrumokká váltak.



2



3

1. A győri zsinagóga dél-keleti nézete, 1866, Benkó Károly

2. A győri zsinagóga földszinti alaprajza

3. A győri zsinagóga frigyszekrénye a második női karzatról nézve





1



3



2



4

ZSINAGÓGÁK, MINT ZSIDÓ MÚZEUMOK – KRAKKÓ–STARA /PL, PRÁGA–KLAUS, PRÁGA–MAISELS/CZ, ŁAŃCUT/PL, LESKO/PL, POZSONY–HEYDUKOVA/SK, EPERJES–ORTODOX/SK (A FELSŐ SZINT), HOLEŠOV/CZ, KORIČANY/CZ, ZAMOŚĆ/PL, JÁS/RO (CSAK A GALÉRIA), SZEPESVÁRALJA/SK, TYKOCIN/PL, WŁODAWA (VÁROSI MÚZEUM)/PL, PRZYSUCHA (OSKAR KOLBERG MUZEUM)/PL STB.

Ezek megőrizték a zsinagóga belső tereit, általában meghagyva a frigyszekrényt és a bimát. Kegytárgyakat helyeztek el vitrinekben és a falakon.

Esetenként ez az egyedüli rendeltetésük. Gyakrabban mindez összekapcsolódik más kulturális funkciókkal vagy az eredeti szakrális szereppel.

ZSINAGÓGÁK, MINT HOLOKAUSZT- ÉS MÚZEUMI KÖZPONTOK – PRÁGA–PINKÁSZ/CZ, NYITRA/SK, BUDAPEST–PÁVA UTCA/HU STB.

Nagyobb városokban az elhagyott vagy használaton kívüli zsinagógákat holokauszt múzeummá alakították át. A gótikus-reneszánsz stílusban épült Pinkász-zsinagóga Prágában Nemzeti Holokauszt Emlékmúzeumként szolgál: a látogatók a belső falakon kézírásban olvashatják annak a 77 297 zsidónak a nevét, akik Csehországból és Morvaországból estek a pusztítás áldozatául. A budapesti Páva utcai zsinagóga előadóteremmel rendelkező holokauszt-emlékhely, s udvarán megvalósult a Magyar Holokauszt Központ. A nyitrai zsinagóga női karzatán emlékhelyet rendeztek be, míg az épület földszintje városi kulturális központként működik.

1. A krakkói régi zsinagóga dél-keletről nézve, 15. század

2. A krakkói régi zsinagóga belső tere a bimával és a frigyszekrénnel, ma: zsidó múzeum

3. A prágai Pinkász zsinagóga belső tere a bimával és a frigyszekrénnel

4. A prágai Pinkász zsinagóga nyugati homlokzata, 16. század, ma: holokauszt múzeum



5



6

ZSINAGÓGÁK, MINT KÉP- VAGY FOTÓGALÉRIÁK – GYŐR/HU, KECSKEMÉT–ORTODOX/HU, SZEKSZÁRD/HU, IPOLYSÁG/SK, NAGYSZOMBAT–ORTHODOX/SK, NAGYSZOMBAT–STATUS-QUO-ANTE/SK, KASSA–HARANG UTCA/SK, BREZNYÓBÁNYA/SK, TRENCSEN/SK, HRANICE NA MORAVĚ/CZ, MARIBOR/SL, KRAKKÓ–VISOKA STB.

A kisebb városokban, ahol nem volt szükség további koncertteremre, a zsinagógát gyakran művészeti fotó- vagy képgalériává alakították át, akár csak a tavaszi–nyári időszakra (fűtés nélkül), akár a teljes évre szolgáló használatra. Az általában tágas, jól megvilágított 19. századi zsinagógák kiválóan megfelelnek ennek a funkciónak különösen a központos, de bazilikális elrendezésükkel is. Egyes esetekben a központi tér és a mellékhajók üvegfalal vannak elválasztva, amelyek háttérrel adnak, például a fotóknak, ugyanakkor rálátást is biztosítanak az eredeti térszerkezetre, például a nagyszombati (SK) zsinagóga esetében.

ZSINAGÓGÁK, MINT KÖNYVTÁRAK – BAJA/HU, APOSTAG/HU, SZENTES/HU, UHERSKÉ HRADIŠTĚ/CZ, PIOTRKÓW TRYBUNALSKI/PL, PRZEMYŚL–NOVA/PL, ZAMOŚĆ/PL.

Néhány esetben, elsősorban a kisebb városokban a zsinagógákat könyvtárrá alakították át. A kiszolgáló tereket a női karzat alatt általában a nyugati szárnyban, míg az olvasótermet a központi, férfi imatérben helyezték el. A női karzat a maga U alakjával, az olvasóasztalokkal a szabadpolcos rendszernek adott helyet. Ezek az épületek emlékhelyül is szolgálhatnak, a frigyszekrény és a bima kisebb megemlékezéseknek is helyet adhat. Néhány zsinagóga rövid ideig funkcionált könyvtárként, majd ismét elhagyottá és üressé lett (például Szydłów/PL, Apostag/HU).

5. A bajai zsinagóga belső tere a frigyszekrénnel, 1840-46, Frey Lajos, ma: könyvtár

6. Az óbudai zsinagóga belső tere a bimával és frigyszekrénnel, 1820, Landherr András, a szocializmusban TV-stúdió volt, ma ismét zsinagóga





1

2

1. A nagyszombati (Trnava, Szlovákia) ortodox zsinagóga, 1892

2. A nagyszombati ortodox zsinagóga belső tere, ma: hangversenyterem és kiállítóter

**ZSINAGÓGÁK, MINT HANGVERSENYTERMEK – KASSA-NEOLÓG/SK, ÚJVIDÉK/SR, SZERED/SK, STRÁŽNICE/CZ, MIKULOV/CZ, BOSKOVICE/CZ, KOPRIVNICA/HR, BUDAPEST-RUMBACH UTCA/HU (TERV).**

A nagyobb zsinagógák jó akusztikájuknak köszönhetően gyakran válnak koncertteremmé. Ennek legelső példája a kassai neológ zsinagóga átalakítása a helyi szimfonikus zenekar részére, előnyös változtatásokkal a belsőben és egy előépület hozzáadásával szocialista-realista stílusban, ami jól harmonizál Kozma Lajos 20. századi neobarokk stílusával, amelyben az eredeti zsinagóga épült. Az újvidéki zsinagóga kisebb mértékben változott, a dob ablakait befalazták és új fűtési rendszert építettek ki. Az épület ma is alkalmas a zsinagóga-funkció betöltésére.

**ZSINAGÓGÁK, MINT KULTURÁLIS KÖZPONTOK – BJELOVAR/HR, BREZNYÓBÁNYA/SK, NYITRA/SK, SURÁNY/SK.**

A kisebb városokban az elhagyott zsinagógákat gyakran alakították át többfunkciós kulturális központokká. A 60-as és a 70-es években átalakított épületek belső terei radikálisan megváltoztak. A később ilyen funkcióval ellátott épületek belső átalakításai finomabbak, kevésbé változtatták meg az eredeti kialakítást. A kecskeméti zsinagóga a Tudomány és Technika Háza lett, annak belső tereit teljesen tönkretették.

**ZSINAGÓGÁK, MINT VENDÉGLÁTÓHELYEK, ÉTTERMEK – NYITRABAJNA/SK, BALATONFÜRED/HU.**

Hasonlóan a keresztény templomokhoz, a kisebb zsinagógákat a belső terek jelentős átalakításával étteremmé alakították át.

**ZSINAGÓGÁK, MINT IFJÚSÁGI KÖZPONTOK – KRIŽEVCI/HR.**

A križevci zsinagóga – ifjúsági központnak adva helyet – elvesztette eredeti formáját, a falak és a mennyezet ugyan megmaradt, de egyebekben a tér teljesen megváltozott.

**ZSINAGÓGÁK, MINT MŰVÉSZETI KÖZPONTOK – MALACKA/SK, TARCAL/HU.**

Egyes zsinagógákat kreatív terekként használnak művészek, a belsőt a felső és az alsó szintekre osztva (Malacka) vagy egyszerűen ellátva azokat az új funkcióval (Tarcál).

**ZSINAGÓGÁK, MINT KERESZTÉNY TEMPLOMOK – ESZÉK-ALSÓVÁROS/HR.**

Egy neológ zsinagóga épülete remekül alakítható templommá, különösen protestáns templommá, amelyben szokásos a karzat. Ám az ortodox zsinagóga elrendezése jobban eltér a katolikus, protestáns, illetve görögkeleti diszpozíciótól. Különösen érvényes ez a kilenc boltmezős zsinagógákra, amelyek alkalmatlanok keresztény szertartásra.

**ZSINAGÓGÁK, MINT LAKÓÉPÜLETEK – KRAKKÓ-BOBOV/PL, SOMBOR/SR, NAGYSZŐLLŐS/UA.**

A holokausztot követően a háború során hajlékukat elvesztő keresztények rendezkedtek be az elhagyott kis zsinagógákban, és azokat lakóhelyül használják még ma is. A kétszintes épületek esetében a karzattal megnövelték az imaterem feletti részen, és így további lakóteret alakítottak ki. Ezek a zsinagógák elvesztették egykori jellegzetes arcukat, mivel az ablakok helye és száma megváltozott és az eredeti díszeket is eltávolították. Mindazonáltal Németország falvaiban és kisebb városaiban számos zsinagóga megmenekült és felújításra került ebben a formában az elmúlt két évtized során.



3

**ZSINAGÓGÁK, MINT RAKTÁRAK – BONYHÁD/HU, IVANČICE/CZ, VESELÍ NAD MORAVOU/CZ, BÁRTFA/SK.**

Nem sokkal a holokausztot követően az üresen álló nagy és közepes méretű zsinagógákat raktárként kezdték használni, és sokuk meg is maradt ebben a méltatlan funkcióban. A változás a legsürgősebb a bonyhádi kilenc boltmezős zsinagóga esetében, ami típusának legjelentősebb épülete. Nemrég a raktárt kiürítették és civil kezdeményezés indult felújításáért.

**ZSINAGÓGÁK, MINT ÜZLETEK VAGY ÁRUHÁZAK – KOMÁROM/SK, GYÖNGYÖS/HU, KASSA-NEOLOG/SK, MUNKÁCS/UA.**

Az elhagyott zsinagógákat a szocializmus idején gyakran alakították át üzletké. Legjobb példa erre a munkácsi zsinagóga vagy a nagy, a két háború között épült gyöngyösi zsinagóga. Az épületek külseje változatlan maradt, míg a belső tereket a felismerhetetlenségig átalakították.

**ZSINAGÓGÁK SPORT FUNKCIÓVAL – BUDAPEST-ARÉNA ÚT/HU, KOMÁROM-ORTODOX/SK.**

A külsőt meghagyva, a központi imaterem feletti térben a nőknek szolgáló karzat bővítésével az elhagyott zsinagógákat sport funkciójú létesítménnyé alakították át.

**ZSINAGÓGÁK IRODAKÉNT VAGY LEVÉLTÁRKÉNT – NOVÝ JIČÍN/CZ, KIELCE/PL, SANDOMIERZ/PL.**

Ebben az esetben az épület elvesztette eredeti belső kialakítását és gyakran külső megjelenését is.

**ZSINAGÓGÁK ISKOLAKÉNT – LOŠTICE/CZ, SISAK/HR (A BELSŐ TELJESEN ÁTALAKÍTVÁ).**

Az iskolává történő átalakítás jelentős változásokat igényelt az ablakkiosztásokban, valamint az épület külső és belső megjelenésében egyaránt.



4



5

3. A budapesti Rumbach utcai zsinagóga, 1872, Otto Wager, ma: kiállítóter

4. A budapesti Rumbach utcai zsinagógautcai homlokzata

5. A budapesti Rumbach utcai zsinagóga belső tere látogató csoporttal



# A magyar kormány zsinagógamentő programja



1

1. A kőszegi zsinagóga női karzata, 1854

2. A szabadkai (Суботица, Szerbia) zsinagóga nyugati homlokzata, 1901-3, Jakab Dezső és Komor Marcell

A magyarországi zsidók deportálásának hetvenedik évfordulóján, a Holokauszt Emlékév keretein belül, 2014-ben a magyar kormány meghirdette zsinagógamentő programját, amely négy veszélyeztetett épületet érint:

1. Az 1854-ben épült, különleges kőszegi zsinagógát a magyar állam attól a vállalkozótól vásárolta meg, aki a privatizáció során jutott annak birtokába. A helyreállítást követően kulturális célokat szolgál majd.
2. A neves bécsi építész, Otto Wagner tervei alapján 1871-1872-ben épült budapesti Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga jelentős mérföldkő az építészet történetében. A tervek szerint a helyreállítást követően rituális és világi célra is szolgál majd.
3. Az 1893-ban épült debreceni Pásti utcai zsinagóga a felújítás után kulturális eseményeknek ad majd otthont.
4. A szabadkai (Szerbia) zsinagóga különleges imahely. Az 1901 és 1903 között emelt épület Jakab Dezső és Komor Marcell, a magyar szecesszió kiemelkedő alakjainak alkotása. Az egykor magyar ajkú helyi zsidó közösség társadalomba való beilleszkedését testesíti meg, így a magyar kulturális örökség jelentős emléke. A World Monuments Fund, az Európai Unió és a szerb állam támogatásával állítják helyre. A magyar miniszterelnök 2014. március 28-án kötelezte el magát az épület belső helyreállítási munkálatainak a magyar állam részéről történő támogatására, s a megvalósításban való közreműködésre a Vajdasági Magyar Nemzeti Tanácsot kérte fel.

